

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ДЖЕРЕЛ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА НА ЗАХОДІ ПІСЛЯ РОЗДІЛЕННЯ ЦЕРКОВ

Досліджується міжнародно-правовий вимір джерел церковного права на Заході після розділення Церков.

Ключові слова: булла, брєве, церковний звичай, збірник канонічного права.

Отрош М.И. *Международно-правовое измерение источников церковного права на Западе после разделения Церквей*

Исследуется международно-правовое измерение источников церковного права на Западе после разделения Церквей.

Ключевые слова: булла, брєве, церковный обычай, сборник канонического права

Otrosh Muxail. *The international legal measurement of the sources of church law in West after division of the Churches*

The article sets the task of researching of the international legal measurement of the sources of church law in West after division of the Churches.

Key words: bull, breve, church usage, collection of canon law.

Після відокремлення Західної Церкви від Вселенського Православ'я (1054 р.) канонічний кодекс Римо-Католицької Церкви (РКЦ), в основу якого ліг Псевдо-Ісидорів збірник, де справжні канони і папські декретиали поєднані з фальсифікатами, розширювався головним чином за рахунок папського законодавства і соборних постанов. Папа на Заході отримує статус верховного повновладного і абсолютного законодавця та правителя як у церковних, так і в світських справах, які мали безпосередній зв'язок з церковними, у деякому смислі він був сюзереном світських правителів, в теорії навіть не лише християнських.

Папське законодавство отримало значення єдиного джерела загального церковного права. Загальна назва папських законів та ж сама, що у римлян слугувала для позначення імператорських указів – constitutions. За своєю зовнішньою формою папські конституції стали з'являтися у вигляді булл і брєве.

Булла (лат. bulla – печатка) – це урочисте послання (littera sollemnis) папи, написане латинською мовою і скріплене олов'яною печаткою. Зміст булли, на відміну від брєве, відноситься до суттєвих питань, що стосується всієї Церкви. Спочатку буллою називалася сама печатка, на якій було вигравірувано ім'я папи. За часів правління папи Пасхалія II (1099–1118 рр.) був запроваджений звичай розміщувати на буллі зображення апостолів Петра і Павла. У XIII ст. назва булла розповсюдилася на документ, що мав подібну печатку. Булла розпочинається з імені папи з додаванням слів: episcopus, servus servorum Dei (єпископ, слуга слуг Божих), а закінчується побажанням benevalete і підписом папи у колі, розділеному хрестом; зазначається також місце видання і рік понтифікату папи. Назва булли дається за першими словами тексту. Спочатку булли папи стосувалися лише

скликання соборів і затвердження їхніх рішень, а вже пізніше була запроваджена практика надання такими буллами привілеїв монархам¹.

У такій формі, починаючи з XIX ст., також укладаються конкордати – так звані округо-розподільчі булли (Circumscriptionbullen). Це суть односторонні розпорядження папи про заснування діоцезів (спархій) та зміну меж між ними, вчинені на основі попередньої домовленості з державою, яка здійснює суверенітет на території, де проводиться заснування або перерозподіл спархій².

Бреве (лат. breve – коротке) – це також офіційне послання папи, що містить декрети, розпорядження, дарування почесних прав і привілеїв тощо, зі зверненням як до окремих осіб, так і до окремих Церков. Як і булла, брєве пишеться латинською мовою, але менш урочистим стилем. Бреве не має олов'яної печатки, а лише звичайну печатку із зображенням св. Петра у човні, тому брєве завжди закінчується словами *sub anulo piscatoris* («під печаткою рибака»). Бреве розпочинається з імені папи і підписується, в залежності від ступеня важливості послання, або папою, або кардиналом (державним секретарем чи канцлером). Булли і брєве готує і розсилає Державний секретаріат, а опубліковуються вони в *Acta Apostolicae Sedis*³.

Окрім булл і брєве, існує ще такий вид папських законів, як «*regulae cancellariae apostolicae*» (правила апостольської канцелярії). Це інструкції, які новий папа видає для центральних церковних установ – для папської курії. До XV ст. вони видавалися заново з початком кожного нового понтифікату, але з тих пір увійшло у звичай при вступі на престол нового папи публікувати від його імені і попередні правила. Від булл, брєве і правил апостольської канцелярії відрізняються *litterae apostolicae simplices* (прості апостоличні документи), що видаються від імені папи папськими установами.

З XVI ст. оприлюднення папських законів шляхом прибивання до дверей Ватиканської і Латеранської базилік їх текстів вважається таким, що відбулося *urbī et orbī* (місту і світу), якщо у самих законах з цього приводу немає застережень. В наш час усі папські акти, зрозуміла річ, публікуються в офіційних друкованих виданнях.

Постанови західних, так званих Вселенських соборів, як і 7 справжніх Вселенських соборів, римо-католиками розглядаються як одна з особливо урочистих форм папського законодавства. У західних збірниках законодавчі акти соборів розміщуються під іменами тих пап, при яких ці собори відбулися. Крім так званого VIII Вселенського собору, скликаного у Константинополі у 869 р., Римська Церква нараховує ще декілька Вселенських соборів: чотири Латеранських (1123, 1139, 1179, 1215 pp.); два Ліонських (1245 і 1274 pp.) – на другому Ліонському соборі відбулася невдала, відкинута православними, унія з Східною Церквою; реформаційні собори XV ст.: Пізанський (1409 р.), Констанцький (1414-1418 pp.), Базельський (1431 р.), який більшість західних кантоністів не визнає «Вселенським», Ферраро-Флорентійський (1439 р.) – для деяких каноністів Заходу – продовження Базельського; цей собор увійшов в історію як нова невдала унія; V Латеранський (1516-1517 pp.), не всіма католиками зараховується до «Вселенських»; Тридентський (1545-1563 pp.); I Ватиканський (1869-1870 pp.) і II Ватиканський собор (1959-1965 pp.)⁴.

На реформаційних соборах XV ст., скликаних після розколу Західної Церкви, коли об'явилось двоє, а потім і троє пап, причому всі вони визнавалися в тих чи інших європейських державах, виявилось прагнення єпископату підпорядкувати

пап авторитету соборів. Згідно зі сформульованою в ту епоху єпископальною доктриною, папа є главою виконавчої влади Церкви, главою управління (sacri ministeriale). Проте вища влада (законодавча) у ній належить соборам вселенського єпископату. Особливо рішуче проти папського всевладдя виступив Базельський собор. Однак папі Євгенію IV, позбавленому влади цим собором, вдалося оголосити Базельський собор закритим і скликати новий собор у Феррарі. Постанови Базельського собору були скасовані, сам собор перестав на Заході вважатися «Вселенським», а що стосується Констанцького собору, то з його постанов Рим приймає лише ті, які були затверджені вибраним на соборі папою Мартином V.

Невдача реформаційних соборів XV ст. з їх спробами обмежити папську владу, запобігти визнання папської непогрішності, обернулася у XVI ст. справжньою Реформацією і відокремленням від Риму протестантських церков. Реформація на півночі Європи викликала контрреформацію на півдні. Тридентський собор був вершиною контрреформаційного руху. Він відлучив протестантів від Церкви, заново виклав догматичні основи церковного устрою – римо-католицьку еkleзіологію і сформував дисциплінарні норми. Виклад католицького вчення, зроблений на цьому соборі, отримав назву «Doctrina». На основі цієї «Доктрини» у 1566 р. був складений «Катехизис» – символічна книга РКЦ. Короткі формулювання окремих положень віровчення з загрозою відлучення за ересь, що полягала у відступі від цих положень, були названі «canones» (канони). Постанови Тридентського собору про церковний порядок, про устрій церковного управління отримали назву «Decreta de reformatione» (Декрет про реформацію) – необхідність проведення реформ «стосовно глави і членів» Римської Церкви не заперечувалась собором⁵.

I Ватиканський собор підніс до ступеня католицького догмату верховенство папи над Вселенськими соборами, універсальність папської юрисдикції і папську непогрішимість ex cathedra з питань віри та моралі. Так званий догмат про непогрішимість папи викладений у соборній конституції «Pastor aeternus» («Вічний пастир»)⁶.

II Ватиканський собор уточнив окремі положення католицької доктрини і упорядкував церковне життя відповідно до умов, що склалися у XX ст. На соборі проявилася тенденція до деякої децентралізації, до підвищення значення єпископату, до запровадження у богослужінні живих національних мов, до зближення з Православною, східними нехалкідонськими і протестантськими церквами, хоча на фундаментальному рівні католицька доктрина залишилась незмінною; нічого не змінилось і в католицькому вченні про непогрішність і абсолютну владу Римського єпископа. Постанови (конституції) II Ватиканського собору являються нині надзвичайно авторитетними документами РКЦ⁶.

Окрім так званих Вселенських соборів, на Заході скликалися і помісні (національні та провінційні) собори, хоча в Середньовіччя і в Новий час відбувалося це надзвичайно рідко. Постанови таких соборів визнавалися обов'язковими у межах відповідних регіонів після їх перевірки і схвалення Римською курією. Згідно з римо-католицьким правом законодавча влада у межах діоцезів належить єпископам, а в статутарних корпораціях: капітулах, чернечих орденах і конгрегаціях – також і прелатам, які їх очолюють і не мають єпископського ступеню. Всі такі партикулярні або місцеві норми, що впливають з так званої законодавчої влади єпископів і з автономії церковних корпорацій, західна наукова систематика підводить взагалі під поняття «statuta».

Одним із своїх джерел римо-католицьке церковне право визнає і звичай. Наука канонічного права, тримаючись на ґрунті римського права, розвила поняття церковного звичаю як джерела права. Звичай є довготривале, постійне й однако-ве застосування у певному суспільному колі членами цього кола або більшістю їх певного юридичного начала, як необхідно обов'язкового. Постійна й однаманітна практика (*usus*) повинна спиратися саме на переконання практикуючих у необхідності їх способу дії (*opinio necessitatis*), тобто вони повинні бути проникнуті думкою, що те, чому вони слідуєть, не є свавілля, поблажка, плід страху і примусу; *opinio necessitatis* є думка, що слід діяти саме так, а не інакше. Отже, перша вимога, якій повинен відповідати церковно-юридичний звичай, є *usus*, оснований на *opinio necessitatis*. У декретах папи Григорія IX сформульовано принцип, згідно з яким для визнання за звичаєм юридичної сили потрібна *legitima praescriptio*, тобто 40-річна давність. Це положення розуміють так, що *usus*, який продовжувався менше 40 років, не може розраховувати на визнання, хоча, з іншого боку, звідси не випливає, що будь-який *usus*, що триває 40 років, в силу самої цієї давності може претендувати на визнання. Друга вимога, якій повинен задовольняти звичай, є його *rationabilitas*, тобто звичай не повинен суперечити ні божественному праву, ні правилам моралі, ні здоровому глузду, ні церковному порядку. По відношенню до закону звичай може діяти: 1) *secundum legem*, як застосування існуючого вже закону – власне кажучи, це не є особливий вид звичаю, а є ознакою того, що закон увійшов у життя, 2) *praeter legem*, як заповнення прогалин закону, і 3) *contra legem*, як скасування закону, – в останньому випадку або закон просто позбавляється практичного застосування в силу звичаю (*desuetudo*), або цією силою утворюється нова норма замість закону (*consuetude contraria*)². Принагідно варто зазначити, що вироблене римським правом поняття звичаю як джерела права, вдосконалене пізніше наукою канонічного права стосовно церковного звичаю, отримало свій подальший розвиток в *jus inter gentes* – нашому міжнародному праві, яке утворилося протягом XVII ст. на основі римського та канонічного права.

Що стосується світських державних законів з церковних питань, норми яких походять з чужого і стороннього для Церкви організму, то самі по собі вони не мають значення обов'язкового для неї джерела права і можуть діяти в РКЦ лише у випадку, якщо вона сама їх визнала, засвоїла і канонізувала. За цих умов такі закони називають «*leges canonisatae*» (канонізовані закони). Решту світських державних законів з церковних питань у Римі раніше відносили до так званих «*leges hergobatae*» (відкинуті закони). Щодо останніх РКЦ чинила так: вона або ігнорувала їх, або відкрито відмовлялася визнавати ці закони, оголошуючи їх недійсними, або підкорялася їм «*tempore ratione habita*» (через неможливість непідкорення у даний момент) з надією на кращі часи, коли можна буде оголосити їх не обов'язковими⁴.

Окремо слід сказати про конкордати як особливий вид законодавчих актів, що мав місце в минулому. Конкордати існують і в наш час, але вони вже не відносяться до внутрішніх актів РКЦ і не оформляються у вигляді булли чи бреве, а мають форму стандартного міжнародного договору, що підкреслює суверенну рівність сторін і міжнародно-правовий характер угоди, що укладається Святим Престолом з відповідною державою.

Правова природа конкордатів і їх особливе місце у системі сучасних міжнародних договорів аналізуються нами докладно в інших публікаціях. Для цілей

цієї статті лише зазначимо, що історично конкордат був вироблений у юридичній практиці для припинення або для уникнення в майбутньому небажаних ні для Церкви, ні для держави зіткнень між собою. За змістом конкордати стосувалися або окремих спірних юридичних питань, а таких була більшість, або задавалися цілло принципово регулювати відносини між державою і Церквою взагалі. До останніх належали, наприклад, конкордати Австрійський 1855 р., Вюртемберзький 1857 р., Баденський 1859 р. тощо. У новітній історії переважає укладення саме таких конкордатів².

Перший історичний приклад конкордату – Вормський конкордат, укладений 23 вересня 1122 р. між папою Калікстом II і германським імператором Генріхом V з приводу інвеститури єпископів і абатів у Священній Римській імперії. Вормським конкордатом називають два тексти – *Heinicianum* і *Calixtinum*, що становлять собою взаємні зобов'язання сторін, погоджені посланниками Калікста II на чолі з кардиналом Ламбертом Сканнабеккі (майбутнім папою Гонорієм II) і Генріхом V на околиці Вормса, а потім виголошені на I Латеранському соборі 1123 р.

Вормський конкордат, що завершив боротьбу за інвеституру, був компромісом між вимогами канонічного права і нормами васальних відносин. Згідно з Вормським конкордатом імператор обіцяв повернути всі володіння, відчужені у Римській Церкві у ході боротьби за інвеституру, а також відмовлявся від інвеститури «шляхом кільця і посоху», зберігши при цьому право введення прелата шляхом скіпетра у володіння пожалуваними кафедрі чи абатству ленами імперії. Папа визнавав законність всіх васальних служб, що ставилися в обов'язок такому прелату⁷.

Перейдемо тепер до розгляду католицьких збірників канонічного права, що укладалися на Заході після розділення Церков Східної і Західної. У Середні віки основу кодифікації римсько-католицького церковного права становила праця болонського ченця Граціана під назвою «*Concordantia discordantium canonum*» (Узгодження неузгоджених канонів). Ця праця середини XII ст., до якої ввійшли Правила Апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, Помісних Соборів Західної Церкви, справжні і підроблені папські декретали, уривки з творів отців Церкви, з пенітенціалів, витяги з «Корпусу» Юстиніана і з франкських капітулярів, згодом була названа «Декретом Граціана».

Сама назва праці Граціана свідчить про прагнення автора довести за допомогою схоластичних прийомів несуперечливість суперечливих, на перший погляд, правових норм, що містилися в різних джерелах. Граціан сам формулює ті або інші церковно-правові норми, а канони, папські декретали та інші джерела залуцає як аргументи для обґрунтування своїх формул – так званих *dicta Gratiani* (сказане Граціаном). «Декрет» поділений на три частини: у першій говориться про джерела церковного права, потім про священні особи і посади; зміст другої частини становить вчення про церковний суд, про шлюб і про покаєння; у третій частині мова йде про церковні таїнства і про богослужіння⁶. У церковно-правовій практиці «Декрет Граціана» став розглядатися як загальне універсальне джерело права РКЦ.

Пізніші законодавчі акти – папські декретали (булли і бреве) і постанови Соборів, авторизовані папами, збирались у так званих *collectiones decretalium* (збірники декреталів). Упорядковувалися вони під наглядом пап. У всіх цих збірниках матеріал розподілявся за однією схемою, у 5 розділах: *Judex* (суддя), *Juditium* (суд), *Clerus* (клір), *Connubia* (шлюб), *Crimen* (злочин). У першому розділі мова йшла про церковні посади, у другому – про суди, у третьому – про

кліриків і ченців, у четвертому – про шлюб, у п'ятому – про церковні злочини і покарання.

Вада збірників була в тому, що в них частково дублювався матеріал, розміщений в інших збірниках, а частково вони містили суперечливі норми, що ускладнювало користування ними. Зважаючи на це, папа Григорій IX у 1234 р. розпорядився зібрати всі папські декретали в єдиний звід, розподіливши матеріал по всіх же п'яти розділах, і наказав користуватися цим зводом у церковних установах, судах і школах. Збірник отримав назву «*Decretalium Gregorii IX (noni)*», або «Декрет Григорія IX»⁶, і становив другу частину «*Corpus juris canonici*» (Корпусу канонічного права), до першої частини якого був включений «Декрет Граціана».

У 1298 р. папа Боніфацій VIII розпорядився зібрати декретали пап, видані після Григорія IX, і включив їх до свого «Декрету» шостою книгою. У 1313 р. папа Климент V зібрав постанови В'єнського собору 1311 р. і свої власні декретали і оприлюднив їх під назвою «Сьома книга» (*liber septimus*). Пізніше цей збірник отримав назву «*Constitutiones Clementinae*» («Постанови Клементина», або «Клементини»). Збірник Боніфація і «Клементини» склали третю частину класичного римско-католицького «Корпусу канонічного права».

Збірники папських декреталів, видані папами Григорієм IX, Боніфацієм VIII і Климентом V, і в Новий час залишалися джерелами діючого права РКЦ. Закони, що увійшли в збірники цих пап, розглядаються відносно один одного як «*leges priores*» і «*posteriores*» (закони попередні і наступні) і незалежно від часу їх видання, вони розглядаються як рівночасні, тобто пізніші акти не мають більшої сили, ніж попередні, якщо ті й інші стосуються одних і тих же юридичних казусів.

У 1918 р. під час понтифікату папи Бенедикта XV набрав чинності Кодекс канонічного права, який містив короткі статті без будь-якого посилання на авторитетні інстанції (папський престол або собори). У цьому кодексі статті були систематизовані по главах і розділах, що робило його зручним у користуванні. Однак, враховуючи те, що з плином часу багато положень у цьому кодексі застаріли і не відповідали існуючим реаліям, папа Іоанн XXIII у 1959 р. поставив питання про його перегляд. У 1963 р. під час засідань II Ватиканського собору розпочалася робота з підготовки цього документа, яка тривала до 1983 р., коли під час понтифікату папи Іоанна-Павла II набрав чинності новий Кодекс канонічного права. Зважаючи на те, що цей кодекс є одним з найважливіших чинних нормативно-правових актів РКЦ, цьому питанню присвячується окрема публікація.

1. *Breslau H.* Handbuch der Urkundenlehre / Breslau H. – Berlin, 1958, Bd. 1 – S. 83-84.
2. *Суворов Н.С.* Учебник церковного права / Суворов Н.С. – М.: Изд-во «Зерцало», 2004. – С. 145, 142-143.
3. *Eichmann E.* Lehrbuch des Kirchenrecht auf Grund des «Codex iuris canonici» / E.Eichmann, K Moersdorf. – Muenchen-Paderborn-Wien, 1958-64, Bd.I.– S. 45.
4. *Цыпин В.* Каноническое право / Цыпин В.– М.: Изд-во Срегенского монастыря, 2009.– С. 120-121, 122.
5. *Гергей Е.* История папства / Гергей Е. – М.: Изд-во «Республика», 1996. – С. 176-243.
6. *Католическая энциклопедия*: Т. 1. – М.: Изд-во Францисканцев, 2002. – С. 857-858, 863-868, 1581.
7. *Беркут Л. Н.* Борьба за инвеституру во время императора Генриха V / Беркут Л.Н. – Варшава, 1915. – Т. 1. – С. 252.
7. *Lanz K.* Staatspapiere zur Geschichte des Kaisers Karl V / Lanz K. – Stuttgart, 1845. – S.204.
8. *Del Re N.* Sisto V e la opera di organizzazione del governo centrale della Chiesa e dello Stato // *Idea* 36 (1980). – P. 41-53.
9. *Антошевский И.К.* Державный Орден Св. Иоанна Иерусалимского, именуемый Мальтийским, в России / Антошевский И.К. – СПб., 1914. – С. 41-61.
10. *Законодательство императора Павла I.* – М.: Издательство «Зерцало», 2008. –

C. 13-23. **11.** Encyclopedia dei Papi. – Roma, 2000. – 3 vol. – P. 509-529. **12.** Constitutional Chapter and Code of the Sovereign Military Hospitaller Order of St. John of Jerusalem of Rhodes and of Malta. – Rome, 1961. **13.** Constitutional Chapter and Code of the Sovereign Military Hospitaller Order of St. John of Jerusalem of Rhodes and of Malta. – Rome, Bollettino Ufficiale, 12.01.1998. **14.** Hafkemeyr Georg B. Der Malteserorden und die Volkerrechtsgemeinschaft / B. Hafkemeyr Georg // Der Joanniterorden der Malteserorden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Geschichte, seine Aufgaben. – Koln: Wienand Verlag, 1988. – S. 432-433.

УДК 341.215

В. М. ОТРОШ

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ СУВЕРЕННОГО ВІЙСЬКОВОГО ОРДЕНУ ГОСПІТАЛЬЄРІВ СВЯТОГО ІОАННА ЄРУСАЛИМСЬКОГО, РОДОСУ І МАЛЬТИ

Досліджуються особливості міжнародної правосуб'єктності Суверенного Військового Ордену Госпітальєрів святого Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти

Ключові слова: Суверенний Військовий Орден Госпітальєрів святого Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти, міжнародна правосуб'єктність, суверенітет.

Отрош В.М. Особенности международной правосубъектности Суверенного Военного Ордена Госпитальеров святого Иоанна Иерусалимского, Родоса и Мальты
Исследуются особенности международной правосубъектности Суверенного Военного Ордена Госпитальеров святого Иоанна Иерусалимского, Родоса и Мальты.

Ключевые слова: Суверенный Военный Орден Госпитальеров святого Иоанна Иерусалимского, Родоса и Мальты, международная правосубъектность, суверенитет.

Отрош Volodymur. The peculiarities of the international legal personality of the Sovereign Military Hospitaller Order of Saint John of Jerusalem of Rhodes and of Malta
The article dwells on the peculiarities of the international legal personality of the Sovereign Military Hospitaller Order of Saint John of Jerusalem of Rhodes and of Malta.

Key words: Sovereign Military Hospitaller Order of Saint John of Jerusalem of Rhodes and of Malta, international legal personality, sovereignty.

Проблематика сучасного міжнародно-правового становища Суверенного Військового Ордену Госпітальєрів святого Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти (далі – Мальтійський Орден або Орден) нерозривно пов'язана з історією його виникнення, тому слід спочатку зупинитися на цьому питанні, щоб вірно розуміти подальший перебіг подій, пов'язаних з набуттям Орденем міжнародної правосуб'єктності. «Мальтійськими» рицарі Суверенного Ордену святого Іоанна Єрусалимського стали називатися лише з часу їх появи на острові Мальта. Перебування там тривало недовго – всього 268 років з 900-літньої історії Ордену. В історичному контексті і в хронологічній послідовності цей Орден, який був одним з перших рицарських орденів, заснованих у XII ст. в Єрусалимі, має такі на-

© *ОТРОШ Володимир Михайлович* – старший прокурор відділу Прокуратури міста Києва